

// Русский язык: исторические судьбы и современность. – М., 2001. 8. Тарасенко Т.В. Лингвистические аспекты анекдота / Т.В. Тарасенко //Международное образование: итоги и перспективы. – М., 2004. – Т.3. 9. Шмелева Е.Я., Шмелев А.Д. Русский анекдот: Текст и речевой жанр. – М., 2002.

І. Ліпницька, к. філол. н.

ПОЕТИКА ЖАНРУ "РІЗДВЯНОГО" ОПОВІДАННЯ БОГДАНА ЛЕПКОГО

Стаття присвячена аналізу поетики, стильових особливостей, специфіки характерології, філософського наповнення жанру "різдвяного" оповідання Богдана Лепкого, простежено еволюцію письменника в жанрах малої прози від неонародництва до модернізму.

Ключові слова: жанрологія, різдвяне оповідання, психологічний аналіз, поетика стилю, художня деталь, символ.

This article is devoted to research of genre of christmas story of Bogdan Lepky. The Lepky's "festive stories" in their genre evolution of the analysed. The thesis highlights the specialities or characters system or Lepky's poetical works, compositional peculiarities of short prose, authors style, so the stability of his philosophical base. On the basis of Lepky's prose microanalysis the conclusion about originality of his Individual style in the literary process of the late XIX – the early XX centuries was made.

Key words: christmas story, genre types, psychological analysis, poetics of style, artistic part, symbol.

Художній доробок Богдана Лепкого – оригінальне явище української малої прози кінця ХІХ – початку ХХ століття. З одного боку, письменник продовжував і розвивав традиції неонародництва; з іншого – своєрідно синтезував риси модерністської поетики, що виявилось в ліризації, психологізації прози, змалюванні подій і людей через враження, картинності зображення, ескізності, лаконізмі, відмові від традиційного подійного сюжету, введенні так званого "внутрішнього сюжету" тощо. Особливе місце в малій епіці Б.Лепкого займають твори малої прози, жанр яких у ХІХ ст. визначили як "святкове" оповідання.

Жанр "святкового" оповідання – "різдвяного", "великоднього" – традиційний для літератури ХІХ ст. Поширенню "святкового" оповідання сприяли переклади Ч.Діккенса в 70-х роках ХІХ ст. Період середини ХІХ – початку ХХ століття майже в усіх національних літературах пройшов під знаком звернення до жанру "різдвяного" оповідання, на що вказує "вибух" цього виду малої прози в усій строкатості його художньо-довершених зразків. "Різдвяні" та "великодні" оповідання набувають популярності як у світовій, так і в українській літературі. Специфічно українським сегментом "святкового" оповідання був помітно наголошений соціальний елемент і опис злиднів українського села, який переходить у роздуми про диво народження чи воскресіння Божого Сина. Письменники використовували вігільйну форму, щоб у простій, більш дохід-

лівій формі промовити до сердець і нагадати своїм читачам про віру в Бога, добро та любов.

Особливе місце в цій прозі належить творам Богдана Лепкого, написаним на рокові свята Різдва Христового. З'являлися вони в різний час і за різних обставин. Більшість була написана під час перебування митця далеко від рідного краю: учительська робота в Бережанській гімназії, викладацька практика в Ягеллонському університеті, поневіряння під час I світової війни. Частина оповідань була написана до святкових чисел різноманітних часописів, журналів, календарів. До цього жанру належать такі твори: "За що?", "Перша зірка", "Його святий вечір", "Рішився", а також новели-спогади, що увійшли до циклу "Казка мого життя". Релігійно-національний первень у його творах – це сильний засіб для створення ідейно-естетичних цінностей загальнолюдського значення.

На початку XX ст. жанр "святкового" оповідання зазнає відчутних змін. Митців слова вже не влаштовує мета "святкового" оповідання – розважити читача пригодами, що неодмінно щасливо закінчаться. Літератори вносять у стару форму поважні проблеми, "неначе створюючи "антисвяткові" соціально-проблемні оповідання. Таким є один із шедеврів Панаса Мирного "Морозенко" [3, 105]. Автори не лише намагаються наповнити "різдвяне" оповідання новим змістом, перенести ближче до сучасної людини, зберігаючи звичні рамки святкової історії, а й ідейно-емоційно і естетично трансформують саму жанрову структуру, все далі відходячи від традиційної форми. На таку особливість оновлення жанру в процесі розвитку вказував М.Бахтін, визначивши незмінними в процесі жанрової еволюції лише принципи "невмираючі елементи архаїки" [1, 141-142]. Поглиблення змістовності різдвяного оповідання спричинило появи ряду його модифікацій: ідилія ("Забавний вечір", "Три ялинки" Олени Пчілки, "Різдво під Хрестом полудневим" М.П.Косач та ін.), антиїдилія ("Сон" А.П.Чехова, "Чад", "Збентежена вечеря" Олени Пчілки), тюремне ("Лист. Політичним арештантам-мужикам на Святвечір" В.Стефаніка, "Різдво Христове" Ф.Достоевського), психологічне ("У різдвяну ніч" А.П.Чехова), соціально-психологічне ("Заробок на свята" О.Маковея, "Святий вечір" В.Стефаніка, "Морозенко" Панаса Мирного та ін.), побутово-психологічне ("Різдвяний вечір" Г.Хоткевича, "Відьма" С.Васильченка), анекдотичне ("В хуртовину" С.Васильченка, "Страшна ніч" М.Левицького). Але всіх їх об'єднує високий ступінь відображення етноспецифіки обрядової звичаєвості, пов'язаний зі стійкістю і безперервністю різдвяних традицій. При тому, що подієвість завжди розвивалася на соціально-історичному тлі, художні тексти у новій ідентичності все ж не втратили ознак міфологічного тексту.

Оновив звичну форму такого оповідання і Богдан Лепкий. "Святкові" оповідання письменника поділяються на дві групи. До першої належать такі, в яких відсутній традиційний набір рис цього жанру, котрі вважались обов'язковими для поезики жанру в XIX ст. Автор зберігає незмінним

тільки час події – Різдво. Пізнати, що перед нами "святкове" оповідання, допомагає лише певна характерна деталь, раптовий поворот сюжету (відгомін різдвяного чуда). Письменник створює по-філософськи межову ситуацію, коли в одному тексті перетинаються життєдайна символіка Різдвяних свят і жах спалюженого людського буття.

Милосердя, чистота, порив людської душі до Бога, ікона Святої Родини й наголошений затишок української сім'ї – з одного боку, жорстокість цісарсько-імперської системи, самотність людини, розлучені сім'ї – з іншого.

Як і більшість українських зразків цього жанру, твори цієї групи оповідають Б.Лепкого закресні на системі контрастів:

а) невідповідності гуманної ідеї свята Різдва антигуманній життєвій реальності,

б) неписаного правила необхідної в цей час свят християнської толерантності – в обставинах жорстокої дійсності, цинізму і байдужості до звичайної людини.

Звідси і домінуючі мотиви: нездійсненність надій, розчарування і т.д. Б.Лепкий дав свій варіант мотиву "розвіяних мрій", популярного в кінці XIX – початку XX ст.

Б.Лепкий постійно знаходився в мистецьких пошуках, працював над естетичною довершеністю своїх творів, зізнавався, що прагнув писати "оповідання цікаве і не нудне, таке, щоби його кожний міг прочитати, чи мужик, чи інтелігент. Популярно писати не вмію і не хочу. У нас, звичайно, хто писав нудно та немудро, то значило, що він пише популярно... А мужикови, на мою гадку, треба писати добре. У нього вже також виробилося почуте артистичне... Тому я писав звичайним способом артистичним, не спеціальним для хлопа, не спеціальним для хлопа" [3, 549].

Ці пошуки відчутні і у модифікації жанру "святкового" оповідання. Так, Лепкий вводить інверсовану композицію, ускладнену включенням плану минулого у план теперішнього, посилює психологізм твору використанням невластивих прямої мови, потоку свідомості, введенням майстерних пейзажних малюнків тощо.

Одне з перших "різдвяних" оповідань Б.Лепкого "За що?" є наочним прикладом втілення авторської естетичної концепції, закресної на принципах християнського гуманізму, що виявилися у відтворенні соціальних контрастів, вболіванні над долею людини, піднесенні "мужика на п'єдестал героїзму" (М.Євшан), та одночасно на прагненні оновлення літературної традиції, універсалізації художніх засобів, хоча сам автор скромно зазначав: "...те, що бачив, і те, що передумав, в'яжу в одно, не дивлячись на те, чи є в моїм писанню літературна форма чи нема. Взагалі я зневірився в літературу і не признаю ніякої форми. Треба писати, як чоловік чує, а форму лишити тим, що нічо не чують, а прецінь, хочуть писати" [3, 151]. Головна мета письменника – "зневолювати" "читача до думки, до політики, до науки" [3, 375].

Соціально-психологічне оповідання "За що?" належить до ранньої прози Богдана Лепкого, в якій домінує селянська проблематика. Як і в більшості творів письменника, в його основі невеличкий епізод із селянського життя. У Святий вечір втікає з в'язниці додому молодий чоловік, засуджений за промову про волю і землю на сільському сході, за що його "замкнули як звіра". Втікає, щоб хоч на мить відчутти себе людиною, "коби з жінкою, з малими дітьми перебути у власній хаті тих кілька – кільканадцять годин, як чоловік, як господар" [5, 64]. Саме в Святий вечір, коли традиційно родина збирається разом, коли душа християнська прилучається до великого чуда, яке відбулося на небесах, а людина вірить, що таке чудо мусить бути і на землі, Сидір вертає додому з надією, що вдасться перебути день-два з родиною, "а там? Границя не далеко. Переїде на другий бік і поминай як звали" [5, 64]. Ламаючи традиційний сюжет, автор констатує: чуда не трапилося. Як Христа зрадив Юда, так і односельці зраджують того, хто був, як каже Сидір, "вашим голосом і вашими устами, що-м волі і землі хотів для вас і для дітей ваших! За тоє з облогою на мене йдете?" [5, 7]. Право людей, людська несправедливість виявляється вищою за право Господа і Його вищу справедливість. "Бо таке право, Сидоре, таке право", – виправдовують свою зраду соцький і односельці. Закінчується історія героя трагічно. Бунтівливого, нескореного, вільлюлюбивого чоловіка, може приборкати лише смерть. Односельці в цю священну ніч, порушуючи всі канони людинолюбства, прощення, примирення, творення добра, забивають свого земляка.

Письменник будув своє оповідання на контрасті: добро – зло, радість – горе, тепло – холод, народження – смерть. Зло в його творі набуває міфологічного втілення у образі містичної потвори, "що крутилася, ревіла і стогнала по подвір'ю, вимахуючи й приклякаючи на кільканадцятьох ногах, вириваючи з розчірханих голів волоссе, харкаючи прокльонами і кров'ю" [5, 77].

Свого героя автор порівнює то з Христом, який своїми муками і смертю відкупив людські гріхи, подарувавши їм любов, а ті його зрадили, то з великим пророком Мойсеєм, який, прагнуч вивести свій народ до землі обітованої волі і свободи. Так і Сидір "тільки муки витерпів" в ім'я "подлих, нужденних рабів", а вони його у таке свято забирають з теплої хати у волость, щоб знову відрядити до в'язниці. Для Б.Лепкого найбільший гріх людини в тому, що вона не може звільнитися від рабської психології, бо саме це духовне рабство маленької людини призводить до великих трагедій. Виявляється, для односельців Сидора страшним суддею є не Бог, а земна влада, якої вони бояться сильніше за Божественну.

В оповіданні створена символічна картина не лише розп'яття, а й народження Ісуса. Фінал твору контрастний до сюжету. Якщо в самому оповіданні йшлося про муки та розп'яття Христа, то у фіналі автор створює ідилічну картину сповіщення людей про народження Сина Божого. Такою праведною душею є і чиста душа новопреставленого Сидора, яку

на небі зустрічають зорі (слухно зауважує Н.Шумило: "Зорі в інтерпретації героїв Лепкого – це душі добрих небіжчиків" [9, 47]), про смерть і вознесіння якої сповіщають церковні дзвони.

Майстерність автора виявляється у свосередньому переплетенні відтворення глибокого і складного внутрішнього світу людини, що потрапляє в надзвичайну, межову ситуацію життя, безпосередньо суб'єктивно-чуттєвого переломлення її життя у відчуттях відповідно до народної етики, тяжінні до демократизму, синтезу художньої витонченості і простоти, що передбачає дотримання художньої правди, на якій завжди наполягав письменник.

Тканину твору створює єдність голосу суб'єкта і об'єкта, предмета і голосу автора, як зазначав Б.Лепкий, "образ життя, очищений від усього зайвого і випадкового та пропущений крізь призму душі письменника" [6, 460]. Саме таке "пропущення" створює особливий ліризм творів митця, його яскраві суб'єктивні інтенції у змалюванні внутрішнього світу героя. З'являються два кути зору на зображуване – оповідача й протагоніста. Таким чином, в оповідну канву вводиться два так звані фокалізатори за рахунок введення в нарацію прийому невласне прямої мови.

Моральну ж ницість, антигуманність негативних персонажів письменник акцентує, не вдаючись до глибокої психологічної характеристики, обмежуючись в більшості зовнішньою характеристикою зображуваних подій чи образів.

Метою творчості Б.Лепкого було прагнення збудити віру в гуманістичні ідеали. Це спонукало прозаїка до творення новелістичного світу, змалювання в ньому "великого серця" звичайної людини. Власну настанову творчості він вдало реалізував у "різдвяній" новелі "Перша зірка", яка повністю відповідала новим вимогам психологічної поглибленості літератури початку ХХ ст. – зображення подій "крізь призму чуття і серця" людини в певному психологічному стані. По суті цей твір – психологічна студія. Побудова твору цілком підпорядковується завданню розкрити душевні імпульси персонажа за певних обставин і створити у читача відповідний настрій. Зовнішній світ автор відтворив через переживання, враження та психічні рефлексії героя, котрий за буденністю існування втрачає важливий сегмент духовного існування, щось трепетне і дороге серцю, те, що єднає людину з духовним досвідом людства, не дає їй перетворитися на бездушну машину часу. Захищаючи психологічну й життєву правду, відтворення справжніх обставин життя, прозаїчні події письменник змальовував так, що "в його фікційному світі відкривається або вгадується недомовлений глибокий смисл у звичайному, щоденному житті героїв, який овіяний серпанком краси й таємниць буття" [8, 89] .

Саме тому одним із героїв новели є саме сакральний час і сакральна подія: "Навечеріє Різдва Господнього, значиться – Святий вечір" [7, 356]. Подія стає психологічним стрижнем, який допомагає розкрити характер героя, його щем, почуття, комплекс вини тощо.

Твір побудовано у формі спогадів-роздумів лікаря Стефана Русовича українця за походженням, що після навчання у віденському університеті залишився працювати далеко за межами рідного краю. Втративши зв'язки з Батьківщиною, він не може до кінця порвати зі своїм корінням, про що йому нагадує "тільки один, самотній" "рутенський" "дневник", котрий був останньою ниткою "між ним і вітчизною", нагадуючи пану Русовичу, що він є "сином бідного, покривдженого галицького мужика". Отже, настрій туги за далекою батьківщиною героя поєднується в творі з питанням збереження власної ідентичності. Інтро- й ретроспекції викладені за допомогою невластиво прямої мови, оскільки виклад від автора переходить у своєрідне конспектування мислення героя, що вибудовує ємний художній образ героя. Митець органічно поєднав "усну оповідну манеру оповіді" (І.Денисюк) з формою сповіді.

Важливе місце у концепції "різдвяної" новели займає часовий вимір, оскільки локалізація у просторі в творі такого типу завжди залишатиметься відносною. Існує місце первинної міфологічної події, однак лише час відкриває можливості переживати свято незалежно від історико-топографічної даності. Час надає простору нових можливостей і, відповідно, вимагає свого виявлення, адже лише через простір та його елементи відбивається святковий час у зовнішньому світі. У сприйнятті святкового простору відбувається накладання двох базових структур: реально-фізичної та суб'єктивної – утопічно-ідеальної.

Стрижневою у моделюванні художнього простору досліджуваних творів є доцентрова міфологічна модель світобудови, у якій "дім", "хата" – метафоричне втілення центру та точка найвищої сакральності фізичного простору. Для поезики даного жанрового різновиду є природним передусім традиційне, у "співзвучній" узгодженості з фольклорною естетикою уявлення про дім. Поняття дому при цьому розгортається у двох вимірах – предметно-емпіричному та символічно-алегоричному. У оповіданні "За що?" мрія героя – повернення додому. А в новелі "Перша зірка" – персонаж повертається до уявного дому, який символізує для нього першопочаток всього існуючого – дім пароха, сусіда його батьків, з яким пов'язане перше кохання, надії, мрії про майбутнє з дочкою сільського священика.

В уяві героя створюється міграційно-візійний простір який переносить його в бажаний, але неіснуючий локус, який для нього в цей сакральний час стає ідеальним: "Поїде. Най діється, що хоче, а він таки поїде. Як-то, щоби він не мав такого гарного, свого святого вечора? Такого, із кутею, з дідухом, із сином і... і з панною Надею. Так, із Надею. Або що? Або він дитина, щоби мав соромитися того? Отже, з панною Надею..." [7. 357]. Автор створює додатковий уявний вимір, що сприяє витворенню ідеального хронотопу щастя (історична інверсія до Золотого віку), який є особливо характерним у сприйнятті простору в цей час. Для посилення гостроти зображення реалій соціально-історичної дійсності Б.Лепкий, на противагу бажано-ідеальному локусу дому в час свят, вводить простір кла-

довища, на якому біліє хрест на могилі Наді, таким чином митець проти-ставляє уявне і реальне.

Як модерніст Богдан Лепкий використовує психологічний пейзаж та інтер'єр, який не лише створює у читача відповідні настрої, але й фіксує зміни в житті Русовича, його збайдужілість до громадських справ і віддалення від народу, від колись омріяних ідеалів: "Сонце озолотило верхи дерев і церковні хрести. І тепер побачив доктор Русович одну велику зміну. Він запримітив, що давні, дерев'яні, тісні, але гарні, характеричні сільські церкви мовби під землю позападалися, а на їх місці повиростали муровані, банясті, присадковаті, одна на одну схожі, які із одної фабрики спроваджені і повмуровані в землю" [7, 358].

У цьому творі, як і в новелі "Його святий вечір", письменник виклав події не безпосередньо "від автора", а через вразливу душу людини, яка має свої погляди, точку зору, смаки, тобто зображує людей, "перевтілюючись" у них, говорячи й думаючи й відчуваючи у їх душі. Спостерігаючи світ "очима героя", Лепкий не тільки знайомив з характером, але й давав можливість читачу глибше проникнути в психологію персонажа та сприймати його на чуттєво-емоційному рівні.

У новелі "Перша зірка", як і в більшості інших творів, письменник уті-лив синтетичний тип психологізму, який проявляється у відтворенні вну-трішнього життя героя через зовнішні вияви (дії, вчинки) – традиційний для ХІХ ст. та через внутрішні (у формі спогаду, уявної розмови, чи про-сто вільної асоціативності думок), притаманні новітній школі художнього письма. Б.Лепкий зробив спробу окреслити духовний світ особистості як відносно самостійний і складний світ людських думок і переживань. На першому плані автор вивів внутрішні потреби та інтереси героя, акцен-туючи на їхньому соціальному і загальнолюдському змісті. Разом із тим, підсилюючи емоційне враження на читача, письменник вдається до за-собу психологічного паралелізму. Такий прийом, генетично пов'язаний з фольклором, широко використовувався романтиками. Цим засобом-символом, що має збудити приспані свідомість і сумління Стефана Ру-совича, є різдвяна зірка – "перша зірка". Тонізуюча дія сакрального сим-волу "першої зірки" виявляється в умовах психоемоційного резонансу: даючи складний психологічний аналіз внутрішнього світу героя засобами невластиві прямої мови, автор віднайшов психологічне розв'язання про-блеми духовного падіння персонажа: смерть Наді – це одночасно і про-зріння самого героя: відчуття втрати не лише часу, а великої мрії. В цьому оповіданні автор по-новому трактував мотив "розвіяних мрій". Якщо в ран-ніх творах причини фатального безталання людини пов'язані лише з соці-альною несправедливістю, то у творах, написаних у дев'ятисотих роках цей мотив пов'язаний із власною відповідальністю людини за свої вчинки.

Різдво – смисловий центр цих творів, увиразнений символ світла, життя, надії, єдиний рятунок у чорному та страшному світі. Таїна прише-стя Божого Сина, трепетна радість Святого вечора, що єднає цілий світ у

молитві та кожну родину за святковою вечерею завжди привертала особливу увагу автора. Трепетно й тонко говорить Лепкий про диво народження Спасителя світу та про святе світло, що несе Він кожній душі. Переживання святощів у день народження Божого Сина оживляє людські душі, рятує їх від відчаю. Разом з тим письменник, зберігаючи формозміст класичного "святкового" оповідання, закладає глибинні основи гуманістичної філософії. У "різдвяному" оповіданні письменник зміг відобразити етноформуєчі та етноінтегративні особливості нації, створити власну міфологію ірраціонального і підсвідомого.

Отже, Богдан Лепкий як художник знаходився в постійному пошуку. Про це свідчить еволюція естетики малої прози письменника, зокрема жанру "різдвяного" оповідання: від традиційного письма до модерністського, від реалістично-побутового оповідання до психологічної новелистудії, від традиційної, нарисово-оповідної манери розповіді до художньо-експресивної, емоційно-насаженої. В той же час, усвідомлюючи потребу оновлення літератури, прозаїк не прагнув зруйнувати фундамент, основу ідеології літературного народництва. В його творчості органічно поєднуються естетизм і моралізаторство; презирство до натовпу і утвердження християнських цінностей; ліризм, експресія, риторичність, тенденційність, дидактизм.

1. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1979. – 208 с. 2. Денисюк І. Проза малих форм Олени Пчілки // Українське літературознавство. – 1970. – Вип. 10. – С. 103 – 108. 3. Журавлі повертаються... З епістолярної спадщини Богдана Лепкого. – Л., 2001 – 920 с. 4. Лепкий Б. 3 життя. – Л., 1899. – 32 с. 5. Лепкий Б. Писання: В 2 т. – Т. 2. – Лейпциг-Київ, 1922. – 122 с. 6. Лепкий Б. Твори: В 2 т. – К., 1991. – Т.1. – 862 с. 7. Ткачук М. Модерністський дискурс лірики та новел Богдана Лепкого. – Тернопіль, 2005. 8. Шумило Н. Богдан Лепкий: На перехресті традиційного й нового // Слово і час. – 1998. – № 9. – С. 44-48.

Г.Марченко, к. філол. н.

ЗАКЛИНАЛЬНІ ПАРЕМІЇ В ЕВОЛЮЦІЇ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ТА МЕНТАЛІТЕТІ УКРАЇНЦІВ

У статті порушуються питання генези і взаємозв'язку таких найдавніших фольклорних жанрів, як заговори, заклинання, замовляння, закляття, приповідки, примовляння, побажання. Визначається взаємозв'язок в обряді слова і дії та їхня функціональна спрямованість. Наголошується на змісті вербальних текстів, що відповідають тій чи іншій конкретній обрядовій ситуації, яка визначає структуру і поетичні особливості власне тексту.

Подається визначення й акцентується на відмінних особливостях окремих споріднених паремійних жанрів: залинань, заклять, замовлянь, побажань. Розрізняються закликальні, побажальні паремії за принципами їх побудови, що зумовлюється характером обрядових дій та змінами народного світогляду.